

Drijfveren

Kierkegaard over

angst
liefde
vertwijfeling
geloof

Andries Visser

DAMON

Inhoud

Inleiding – alle vier	7
I Angst	19
II Liefde	71
III Vertwijfeling	123
IV Geloof	175
Uitleiding – dank en literatuur	229
Noten	233

Inleiding – alle vier

Drijfveren

Wat drijft je, wat beweegt je, bij wat je doet, bij de manier waarop je leeft? Wat drijft je bij de keuze van de mensen met wie je omgaat, en wat beweegt je bij de manier waarop je met ze omgaat? Dit soort vragen zijn vaak niet zo eenvoudig te beantwoorden. Wie heeft werkelijk zicht op zijn diepste drijfveren? Kierkegaard, bij wie we in dit boek te rade gaan, heeft de gewoonte om bij wat we doen en ondernemen door te vragen naar wat daar achter ligt, wat ons inspireert, wat we belangrijk vinden, wat ons motiveert als we ‘ergens voor gaan’, om het met een wat eigentijdse uitdrukking te zeggen.

Drijfveren; je hebt jonge kinderen en je vindt het al een tijdlang niet prettig dat je zo weinig tijd hebt om met ze op te trekken. Je realiseert je: ze zijn maar een keer jong, dat komt niet meer terug. Je besluit een dag minder buitenshuis te gaan werken. Drijfveren; ik heb iemand gekend die zich, na een tijdje afdelingsleider van een school voor voortgezet onderwijs te zijn geweest, realiseerde dat hij lesgeven eigenlijk veel fijner werk vond dan leidinggeven. Hij besloot volledig terug te gaan naar het werk als docent, waarbij hij wel een fors stuk salaris inleverde. Drijfveren; een goede vriend lijdt aan een slopende ziekte en moet worden opgenomen in een klein verpleeghuis. Jij neemt je voor om hem daar wekelijks op een vaste tijd te bezoeken, gewoon omdat hij het fijn en jij dat vanuit jullie jarenlange vriendschap vanzelfsprekend vindt.

Drijfveren; je wilt rijk worden, en bij de keus van het beroep dat je in je leven zou willen uitoefenen word je daar sterk door gemotiveerd, en ook de opleiding die je besluit te gaan volgen heeft er alles mee te maken. Drijfveren; je wilt succes, eer, macht, misschien niet zo expliciet, maar als het erop aankomt is het wel heel belangrijk voor je. En bij de keus van de richting die je inslaat en het netwerk dat je opbouwt, laat je je erdoor bepalen, in ieder geval voornamelijk. En ... het lukt je, je wordt rijk, je verkrijgt een belangrijke positie, in de politiek of elders, je verwerft of bereikt wat je zo ontzettend graag gewild hebt.

Drijfveren; een goede kennis, die de laatste jaren van zijn carrière vanwege het bekleden van allerlei organisatorische functies nauwelijks tijd had om iets te publiceren, gaf na zijn pensionering een geleerd werk uit met een indrukwekkend notenapparaat. Waarom deed hij dat? ‘Wel’, zei hij tegen me, ‘ik wilde de goegemeente nog eenmaal laten zien dat ik niet was ‘ingeslapen’’. Drijfveren; je ziet dat iemand, met wie jij nota bene op dezelfde school en in dezelfde klas hebt gezeten, zich uit de anonimiteit weet te verheffen met behulp van een blog dat door duizenden mensen gelezen wordt. Zoiets – bekendheid verwerven via het internet – dat wil jij ook.

Drijfveren; waardoor laten we ons leiden, waardoor worden we gedreven? Dat kan van alles zijn, en vaak genoeg hebben onze diepste drijfveren met achterliggende emoties te maken, of met een of ander ideaal. En juist dan blijken de vier ‘bewegingen’ die in dit boek centraal staan een cruciale rol te spelen. Twee ervan zullen veel mensen op het eerste gezicht waarschijnlijk als tamelijk negatief ervaren, angst en vertwijfeling, hoewel bij dat laatste misschien niet direct helder is wat ermee bedoeld wordt. Vertwijfeld, wanneer ben je dat? Is vertwijfeling iets wat sommige mensen kennen, wat hun overkomt, vooral wanneer ze vreselijke dingen meemaken en dan de wanhoop nabij zijn? Of zou het toch staan voor iets veel algemener, net als angst?

De andere twee beschouwen de meeste van ons doorgaans als iets positiefs, vooral de liefde heeft bij velen goede papieren. Maar ‘geloof’? Dat roept wellicht niet alleen maar positieve gedachten op, het zou wel eens zo kunnen zijn dat sommigen vrezend daarbij met zaken geconfronteerd te worden waar ze liever van verschoond blijven. Vertaal dat woord wat mij betreft dan gerust met ‘vertrouwen’, en je voelt aan dat ook die beweging geen van ons vreemd is, en tot de kernbegrippen van het menselijke leven behoort. In een recente biografie wordt Kierkegaard ‘filosoof van het hart’ genoemd, en een ding is wel zeker, de onderwerpen waar hij zich met grote regelmaat, zowel in zijn filosofische als in zijn opbouwende werken, mee bezighoudt hebben heel direct met je hart te maken.¹

Drijfveren, wat drijft je? En kun je, als je daarover nadenkt, wel iets met wat in de vier hoofdstukken van dit boek aan de orde komt? Ik zou die vraag nog wel wat scherper kunnen stellen: voor wie van ons behoren deze vier – angst, liefde, vertwijfeling en geloof – niet tot de centrale gemoedsbewegingen van hun leven? Wie wordt in zijn

persoonlijke en sociale leven niet door deze menselijke drijfveren beïnvloed, bewust of onbewust? Kun je onbewust door liefde worden bewogen? Dat kan, vaak genoeg is wat je voor anderen doet bij nader inzien op liefde gebaseerd, op genegenheid. Kun je onbewust door angst worden gedreven? Ja, ook dat is heel zeker. Angst, liefde, vertwijfeling, geloof – waar ben je bang voor, waarvan of van wie houd je werkelijk, waarover raak je wanhopig, waar ligt uiteindelijk je vertrouwen? Het zijn vragen die de kern van ons leven raken, dat is waar ik bij het schrijven van dit boek vanuit ben gegaan.

Voor die ene die lezen wil

Maar voor wie is het eigenlijk geschreven? Voor die ene die lezen wil? Dat klinkt toch wel een beetje vreemd, zeker wanneer je verwacht dat de schrijver van een boek in stilte hoopt dat veel mensen het zullen gaan lezen. Het is echter wel een zin die naadloos aansluit bij de ideeën van de denker die in dit boek centraal staat. Zijn verzamelingen ‘opbouwende toespraken’ schreef hij voor ‘die ene’, een mens die allereerst voor zichzelf wil lezen.² Over het tweede bundeltje dat hij publiceerde schrijft hij in het voorwoord:

‘Klein als het is glipt het er wel tussendoor, want het redt zichzelf en gaat zijn gang en doet zijn werk en kent zijn raadselachtige weg – totdat het die ene vindt, die ik blij en dankbaar *mijn* lezer noem; totdat het vindt wat het zoekt, een welwillend mens, die hardop voor zichzelf leest wat ik in de stilte schrijf, die met zijn stem de betovering van het schrift doorbreekt, die met zijn stemgeluid weet op te roepen wat de stomme letters wel op de lippen lijkt te branden, maar wat ze alleen maar met veel moeite kunnen uitspreken, stamelend en hakkend.’³

Maar lees je dan niet altijd voor jezelf? In zekere zin, ja. Een roman, een verhaal, een sprookje en zelfs een studieboek lees je natuurlijk voor jezelf, ook als je het samen met anderen leest. En als je leest op een computer of via een e-reader, ook dan lees je voor jezelf. Blijkbaar bedoelt Kierkegaard er nog iets anders mee, iets meer. Voor ‘die ene’ schreef hij, voor ‘de enkeling’, voor iemand die bereid is om wat ze

leest allereerst op zichzelf en haar eigen leven te willen toepassen. Kierkegaard had met zijn toespraken een veel groter lezerspubliek op het oog dan met zijn andere (vaak onder nogal uitgesproken pseudoniemen geschreven) werken. Toch vind je er veel van de filosofische en psychologische denkbeelden uit die andere werken in terug, meestal in een eenvoudiger vorm. En hij schreef er heel veel: als je de negentien toespraken uit *Wat de liefde doet*, zijn grote boek over de liefde, meerekent zijn het er bijna honderd. In de eerste jaren van zijn schrijverschap publiceerde hij parallel aan zijn andere boeken telkens weer kleine deeltjes met toespraken. In latere jaren bundelde hij verschillende series toespraken in grotere verzamelingen.⁴ Alles bij elkaar hebben die toespraken een enorme omvang, ze beslaan ongeveer de helft van Kierkegaards totale schrijverschap.

Opvallend nu is dat je die ‘enkeling’, die ene, zowel in zijn pseudoniem geschreven werken aantreft (die hij aanbiedt ‘met de linkerhand’), als in de bundels met toespraken (die hij de lezer aanreikt ‘met de rechterhand’). Maar bij die twee soorten werken ligt wat de enkeling betreft de nadruk wel verschillend. In de eerstgenoemde werken – die zich vooral met het esthetische aspect van het leven inlaten – bedoelt hij met ‘die ene’: ieder mens, als enkeling, in zijn of haar eigenheid, als unieke en onvervangbare persoonlijkheid, ieder met zijn of haar bijzondere eigenschappen en eigen-aardigheden. In de laatstgenoemde, de toespraken – waar de klemtoon veel meer ligt op het ethische aspect van het mensenleven – ligt de nadruk juist op dat wat ieder mens is als mens, veel meer dus op wat ons als mensen verbindt. In die werken sluit hij vooral aan bij de onderlinge gelijkheid van alle mensen, in het bijzonder als het gaat om zulke algemeen menselijke vermogens als liefhebben en vertrouwen. Tussen die twee betekenisvelden van ‘de enkeling’ ziet Kierkegaard in ieder mensenleven een wisselwerking: ieder mens is uniek, iedereen wordt verondersteld te leven en te werken met de gaven en de talenten die hem of haar gegeven zijn. Ieder heeft een eigen karakter, zijn eigen scherpe kantjes, die volgens Kierkegaard niet moeten worden afgeslepen, maar juist eerder moeten worden toegeslepen, want ieders eigenheid kan en moet aan bod komen.⁵ Maar iedereen is ook gelijk aan de anderen, een mens als alle mensen, ieder van ons heeft samen met alle andere mensen een hoge roeping, heeft als bestemming het wezen van mens zijn tot uitdrukking te brengen.

Kierkegaard had de bedoeling om met wat hij schreef te landen in de concrete, alledaagse leefwereld van mensen. Maar mensen zijn verschillend, en richten hun leven vaak op heel verschillende manieren in. Vandaar ook dat hij geprobeerd heeft vanuit een verscheidenheid aan invalshoeken te schrijven over zaken die mensen zeggen belangrijk te vinden. Dat zal in elk van de vier hoofdstukken van dit boek blijken. De pseudoniemen die hij in het leven riep hebben allemaal een eigen levens- en wereldvisie. En met elk van hen doet hij een poging zijn tijdgenoten – en ons – iets wezenlijks mee te delen, zonder het je te willen opdringen.⁶

Mijn lezer

Wie is nu die lezer, die Kierkegaard van het begin af aan ‘*mijn lezer*’ noemt? In een niet gepubliceerde opdracht, bestemd voor *Onverdeeld één ding te willen* – verreweg de langste van de opbouwende toespraken, een boek op zich – spreekt hij zijn lezer aan met ‘beminde lezer’, en schrijft hij, met een ondertoon van humor en ernst:

‘Wie je bent, ik weet het niet. Waar je bent, ik weet het niet. Wat je naam is, ik weet het niet. Ik weet zelfs niet of je wel bestaat, of dat je er misschien wel was, maar er niet meer bent. Of dat jouw tijd zo mogelijk nog eens komen zal. En toch ben je mijn hoop, mijn vreugde, mijn trots, in alle onzekerheid ben je mijn eer. [...]

Ik vertrouw erop dat jij, beminde lezer, nu de gelegenheid [tot lezen] hebt, de gelegenheid waarvoor ik weet eerlijk te hebben gewerkt. Stel dat het mogelijk was dat het gewoonte of gebruik werd om te lezen wat ik heb geschreven, of in ieder geval te doen alsof je het hebt gelezen, hopen op die manier in deze wereld iets te winnen. Dat zou niet de gelegenheid zijn voor *mijn lezer*, want dan zou het misverstand hebben gezegevierd. [...]

Nee, zolang het twijfelachtig wordt om te lezen wat ik schrijf – en ik zoveel mogelijk in overeenstemming met de talenten die mij gegeven zijn hiertoe bijdraag – dan handel ik eerlijk. Of misschien nog beter: wanneer het dwaasheid en lachwekkend wordt om mij te lezen, of nog beter: wanneer het een verachte zaak wordt, zodat niemand wil dat het bekend zal worden, dan is dat de gelegenheid

voor *mijn* lezer. Dan zoekt hij de stilte, dan leest hij, niet omwille van mij, niet omwille van de wereld – maar omwille van zichzelf [...], en dan is hij *mijn* lezer.⁷

In alle voorwoorden van de tot dan toe gepubliceerde bundeltjes opbouwende toespraken heeft hij telkens weer over en aan die ‘ene lezer’ geschreven. Je kunt gerust zeggen dat hij dit herhaalt, zonder in herhaling te vallen. Daarbij richt hij zich, zo zegt hij elders, tot iedereen die ‘in een stil uur zichzelf eerlijk een paar vragen wil voorleggen’.⁸ Zelfs nog in het ongepubliceerde *Oordeel zelf, mijn tijdgenoten aangeboden om zichzelf te toetsen* – dat eigenlijk een laatste bundel is, met twee toespraken – schrijft hij:

‘Laat iedere enkeling doen wat ik deed toen ik dit alles schreef: laat hij zijn deur sluiten en voor zichzelf lezen. [...]

Beste lezer, lees zo mogelijk hardop. Wanneer je dat doet, wil ik je daarvoor bedanken. En wanneer je dat niet alleen zelf doet, maar er ook anderen toe weet te bewegen, dan wil ik hen daar ieder afzonderlijk voor bedanken, en jou nogmaals!⁹

Het gaat hem, zo schrijft hij, om een lezer die ervan overtuigd is ‘dat iedereen op zichzelf is aangewezen en dat dit de hoofdzaak is’. Hij is er zelfs niet zeker van of zo iemand niet al verder is dan hij. Toch vertrouwt hij erop dat zulke mensen er op de een of andere manier iets aan zullen hebben om te lezen wat hij schrijft.¹⁰

Kierkegaard verklaart openlijk dat het hem ‘vreugde en voldoening geeft om een boek te schrijven’. En als hij het dan klaar heeft wenst hij ‘rust en stilte, zodat een enkeling voor zichzelf kan nagaan of hij enig voordeel kan hebben van het lezen ervan’. Van alle sensatie blijft hij het liefst verschoond, want wat hij te zeggen heeft ‘is helemaal niets nieuws, en wat van mijn lezer verlangd wordt is dan ook de innerlijkheid waarmee hij leest’.

‘Als alle mensen mijn boek een keertje vluchtig zouden willen doorlezen, dan ben ik misverstaan. En aan de andere kant, wanneer er maar één enkele mens is die het boek zo zou willen doorlezen dat hij het zich in wezenlijke innerlijkheid toe-eigent, dan is het uiteindelijk toevallig dat ik degene ben die het heeft

geschreven, omdat hij het in wezen zelf voortbrengt – en dan word ik dus begrepen, en dan ben ik blij. Zo iemand zullen de gedachten erin net zo bezighouden als ze mij bezighouden.”¹¹

Die ene lezer, die voor zichzelf leest, zal dus willen lezen met het oog op zijn eigen leven, zal wat hij leest in zijn dagelijkse leven tot uitdrukking willen brengen. In ieder geval zal hij wensen dat wat hij leest raakt aan de manier waarop hij zou willen leven. Zo iemand zal zich erop toelagen een goede lezer te zijn – of te worden.

Een goede lezer

Maar wat is dat, een goede lezer? Goed lezen, zodat je er voor jezelf wat aan hebt, volgens Kierkegaard is dat nog niet zo eenvoudig. In het slotwoord van het boek *De herhaling* zegt de pseudonieme schrijver in een kort opstel, een ‘brief’ met als aanhef ‘beste lezer’:

‘Wie komt in onze tijd op het idee een ogenblik aan de curieuze gedachte te verspillen dat het een kunst is een goed lezer te zijn, laat staan er tijd aan te besteden dat te worden?’¹²

Dat is bijvoorbeeld ook de reden waarom hij je, zoals we hierboven al zagen, aanraadt zijn toespraken hardop te lezen. Want, zegt hij in het voorwoord van het boekje *Tot zelfonderzoek*, als je hardop leest geef je jezelf de indruk dat er tot jou, en in het bijzonder tot jou gesproken wordt, waardoor ‘je het sterkst de indruk krijgt dat je alleen met jezelf van doen hebt, niet met mij en ook niet met anderen; dat zou afleiding betekenen’.¹³

Een goede lezer is ook niet iemand die klakkeloos napraat wat Kierkegaard zegt, veel eerder gaat hij voor zichzelf na of hij met wat hij leest uit de voeten kan. In de *Wijsgerige kruimels* laat de filosoof Johannes Climacus, het pseudoniem waaronder hij dat boek schreef, weten dat hij bewaard wil blijven voor ‘een rumoerige kabaalmaker’ die zijn rust komt verstoren ‘en een goede en welwillende lezer zou verhinderen om zonder enige gêne eens na te gaan of er in dit stukje iets te vinden is dat hij kan gebruiken’.¹⁴

I Angst

Nergens bang voor?

Ik moet een jaar of tien geweest zijn. De leeftijd waarop je vader groot is en sterk, en nergens bang voor. Dat was ook mijn beeld. En hij was indrukwekkend, zo'n 110 kilo, iemand die je niet zomaar in de weg kwam.

Wij woonden in die dagen – aan het eind van de jaren vijftig – in de Watergraafsmeer, een buurt in Amsterdam, vlak bij het Amstelstation. Een tamelijk rustige buurt, waar je als jongens nog op straat kon voetballen. Op de hoek van de straat woonden op één hoog van die brave, maar akelige mensen, van die mensen zonder enig gevoel voor het spel van kinderen. Kinderen, dat betekende overlast, narigheid.

Op een dag voetbalden wij weer eens, en plotseling, met een boogje, lag de bal op het balkon, op hun balkon, dat van één hoog. Wij aanbellen, wij wisten wel hoe laat het was, dus op ons aller-beleefdste: per ongeluk ... dat was waar, want expres, dat liet je wel uit je hoofd; per ongeluk ... onze bal ... op uw balkon. Zou u hem even voor ons willen pakken? Nee, die krijg je niet terug!

Ik naar mijn vader, in tranen. Ze hebben m'n bal, de mensen van de hoek, en ik krijg hem niet terug ... Dat zullen we zien, zegt mijn vader, en hij gaat met me mee. Hij belt aan bij de hoek, en hij zegt: u gaat dat spel van die kinderen toch niet bederven door die bal niet terug te geven! Jawel, zeggen zij, wij hebben voortdurend overlast van ze; die bal krijgen ze niet terug, die blijft daar liggen. Dan kom ik hem zelf even halen, zegt mijn vader. Hij voegt de daad bij het woord, stapt resoluut naar binnen, en begint bij die mensen de trap op te lopen. Ik hoor die mensen tegen hem roepen: dan bellen wij de politie! Moet u doen, zegt hij, dan zal ik ze precies vertellen hoe de vork in de steel zit. Hij blijft rustig en zegt: u geeft mij die bal terug, anders zal ik hem toch zelf even moeten pakken. En wat gebeurt? Die mensen pakken de bal, en gooien hem van het balkon naar beneden. Die vader van mij: nergens bang voor!

Dertig jaar later. Ik ben bij mijn ouders op bezoek, en hoe het erop komt weet ik niet meer, maar zomaar ineens hebben we het over

angst. Jouw vader, zegt mijn moeder, jouw vader is nergens bang voor. Ik val zowat van mijn stoel, en ik zeg: mijn vader, nergens bang voor? Zelfs voor een poes of een hond is hij als de dood! Als mensen een hond hadden en hij kwam op bezoek, dan moest het beest aan de lijn, nog liever in een andere kamer. En ook poezen moest je bij hem uit de buurt houden. Zodra hem zo'n schepsel onder ogen kwam, zei hij: die poes moet eruit, en daarbij maakte hij dan van die kenmerkende bewegingen met zijn handen.

Vrees voor *iets*

Angst, een bijzonder verschijnsel, maar wie is er vrij van? Wie zegt het niet te kennen, heeft die wel diep en eerlijk genoeg naar zichzelf en naar zijn leven gekeken? Maar wat is het eigenlijk? Een gevoel, een mysterieus gevoel, of is het ook iets anders, meer dan dat? Wanneer je er wel weet van hebt, en je probeert het te beschrijven, dan lukt je dat maar nauwelijks. Wat is het nu precies, waar zit het, en waar komt het vandaan?

Laten we eerst eens proberen een onderscheid aan te brengen tussen gevoelens van vrees en van angst, een voorlopig onderscheid weliswaar, maar toch. In zijn boek *Het begrip angst* is Søren Kierkegaard, via het pseudoniem van de psycholoog Vigilius Haufniensis (de waakzame van Kopenhagen), de eerste die geprobeerd heeft vrees en angst enigszins van elkaar te onderscheiden.¹

Je kunt bang zijn voor *iets*. Je bent als de dood voor honden en katten (zoals mijn vader), voor muizen of spinnen. Je bent bevreesd voor hoogte, voor tunnels, veel mensen hebben vliegangst, gaan voor geen goud in een lift of mijden juist grote ruimtes. Vrees, je vreest *iets*, er ligt iets op de loer (de in jouw ogen gevaarlijke waakhond van de burens), je ervaart iets als bedreigend (de slang die een goede vriend in zijn terrarium houdt), je vreest de mogelijkheid van een aardbeving (wonend in het centrum van de provincie Groningen). Je vreest dat je iets waardevols verliest, dat het je wordt afgenomen, of dat je iets naars overkomt, dat jij toch die gevreesde ziekte zult oplopen. Het gaat dus om iets dat je kunt benoemen, soms kun je het zelfs aanwijzen. Ik moet denken aan een mooi vers van de dichtster Vasalis. In haar gedicht 'Angst', dat dus vooral over vrees gaat, zegt ze:

Ik ben voor bijna alles bang geweest:
voor 't donker, voor figuren op het kleed,
voor stilte, voor de schorre kreet
van de avondlijke venter, voor een feest,
voor kijken in de tram en voor mezelf.
Dat zijn nu angsten die ik wel vertrouw.
Er is één ding gekomen, dat ik boven alles vrees
en dat mij kan vernietigen; dat ik bedelf
onder een vracht van rede, tot het wederkeert:
dat is het nuchtere gezicht van mijn mevrouw
wanneer zij 's morgens in de kamer treedt
samen met het ontluisterend licht en dat ik weet
wat ze zal zeggen: nog geen brief, juffrouw.²

Er is van alles wat haar vroeger vrees inboezemde, als kind, als jong volwassene. Langzaam maar zeker is ze met die dingen vertrouwd geraakt. Let erop, ze zegt niet dat ze voorbij zijn, alsof je als je groot bent geen vrees meer kent. Ze is ermee vertrouwd geraakt. Er is alleen nu iets anders gekomen, dat ze onder een 'vracht van rede' probeert te bedelven, zegt ze, waarvan ze dus maar tegen zichzelf blijft zeggen 'dat het onzin is', dat 'er geen enkele reden is om bevreesd te zijn', enzovoort. Ze probeert het weg te redeneren, maar het helpt niet, telkens is het er weer. En dan vertelt ze wat het is: dat haar hospita 's morgens de kamer binnenkomt en zegt: er is nog steeds geen brief voor u.

Misschien ken je dat: je hoopt op een brief, een kaartje, een mailtje, een appje, een berichtje, een teken van leven. Het spreekwoord zegt weliswaar: geen bericht, goed bericht, en een tijdje lukt het je misschien ook wel om de vrees op afstand te houden, om je zorgen te onderdrukken, de zorgen die je je begint te maken omdat je al zo'n lange tijd niets gehoord hebt. Maar daaronder blijft toch iets smeulen. En hoe langer die brief, dat antwoord, dat bericht wegblijft, hoe dubbelzinniger het wordt: je ziet er naar uit, je hoopt erop, en je begint het te vrezen, je vreest misschien wel dat er dingen in zullen staan waar je niet blij mee bent, je vreest 'het ergste'. En zo voedt de vrees zichzelf. De onrust in je binnenste neemt met de dag toe, en je denken voedt de vrees door in een cirkel te blijven ronddraaien. Je bedenkt van alles, allerlei mogelijkheden passeren de revue, en juist die mogelijkheden voeden de vrees, die daardoor steeds dieper wordt.

II Liefde

Pseudonieme dichters

Iemand raadt je aan eens een boek van Søren Kierkegaard te lezen, misschien wel zijn eerste, zijn grote filosofische werk *Of/Of*. Je hebt het aangeschaft of geleend in de bibliotheek, een dikke pil van meer dan 700 bladzijden, en je begint erin te lezen. Al snel stuit je op zoiets als:

‘De meisjes kunnen me niet bekoren. Hun schoonheid vergaat als een droom en als de dag van gisteren wanneer die voorbij is gegaan. Hun trouw – ja, hun trouw! Of ze zijn ontrouw, maar dat houdt me niet meer bezig, of ze zijn trouw. Als ik er zo een vond, zou ze me behagen uit een oogpunt van zeldzaamheid, maar uit een oogpunt van tijdsduur zou ze me niet behagen. Want of ze bleef me voorgoed trouw, en dan werd ik een slachtoffer van mijn zucht om te experimenteren, want dan moest ik het met haar zien uit te houden, of er kwam een moment dat ze ermee ophield, en dan was het het oude liedje.’¹

Ik kan me voorstellen dat je, als je dit soort dingen leest, denkt: wat is dat voor een vreemde snoeshaan, die zulke cynische stukjes schrijft? Waarom begint hij zo’n boek met dergelijke teksten, die hij ‘Diapsalmata’ noemt, lyrische ontboezemingen van een zwaarmoedige en melancholische geest. Wat heeft hij ermee op het oog en waarom heeft hij ze überhaupt opgetekend? Wat heeft hij met vrouwen en meisjes, en wat voor visie op de liefde wil hij hier eigenlijk op ons overdragen?

Dichter noemt hij zichzelf, maar ‘wat is een dichter?’ Dat vraagt hij zich in één van die korte spreuken zelf ook af. En hij geeft als antwoord: dat is ‘een ongelukkige, die in zijn hart diepe smarten verbergt, maar wiens lippen zo zijn gevormd dat zuchten en jammerkreten, wanneer die over ze uitstromen, klinken als schone muziek’.

‘En de mensen verdringen zich rond de dichter en ze zeggen tegen hem: zing weldra weer, dat wil zeggen, mag nieuw lijden jouw ziel folteren, en mogen je lippen zo gevormd blijven als tevoren; want je kreten van smart, die zouden ons alleen maar angst aanjagen, maar die muziek, die is lieflijk.’²

Over die dichter, de schrijver van het eerste deel van *Of/Of*, maakt Kierkegaard een opmerking in zijn eigen handexemplaar van het boek. Hij vindt ‘zijn enthousiasme te levendig, zijn sympathie te diep, zijn liefde te vurig, zijn hart te warm om zich anders dan in tegenstellingen te kunnen uitdrukken’.³

Maar is Kierkegaard niet zelf die dichter? Ja en nee. Hij noemt zich ergens een schrijver voor schrijvers; met zijn ideeën is hij in staat en heeft hij ook de bedoeling gehad anderen tot nadenken en schrijven te inspireren en aan te zetten. Maar ook zelf heeft hij verschillende schrijvers in het leven geroepen. Hij noemt ze, zoals we al zagen, ‘de pseudonieme auteurs’, want hoewel ze allemaal aan zijn eigen gedachten ontsproten zijn, en dus pseudoniemen, zijn ze ook op zichzelf staande persoonlijkheden die hij heel bewust ‘ik’ laat zeggen, en die er elk voor zich een heel eigen levens- en wereldbeschouwing op na houden, en dus in zeker opzicht zelfstandige auteurs zijn, schrijvers die je dan ook niet zonder meer aan Kierkegaard gelijk mag stellen.

Het leven laat zich nu eenmaal vanuit verschillende gezichtspunten beschouwen: je kunt de liefde bijvoorbeeld esthetisch benaderen, vanuit lichamelijkheid en schoonheid, maar ook meer ethisch, vanuit opdracht en verbondenheid, en zelfs religieus, voor zover je een verbintenis tussen mensen ook kunt zien als een (al of niet voor God) aangegane belofte, enzovoort. En je kunt menselijke bewegingen als liefde, angst, vertwijfeling en dergelijke ook nog eens vanuit heel verschillende disciplines benaderen: psychologisch, filosofisch, biologisch, neurologisch en noem maar op.

Veel van zijn ideeën heeft Kierkegaard vanuit een veelheid van invalshoeken tot ontwikkeling gebracht. En elk van die benaderingen bevat ‘waarheid’. Die zul je er dan echter voor jezelf uit moeten halen. Vandaar ook dat het, zeker bij de pseudonieme werken, niet in een directe zin mogelijk is om te weten en te kunnen zeggen ‘hoe Kierkegaard er eigenlijk over denkt’. Dat vindt hij trouwens ook niet echt belangrijk, het gaat hem er juist om zijn lezers aan het denken te

krijgen, zodat ze eigen ideeën ontwikkelen over de thema's die hij aan de orde stelt. Eigenlijk kun je alleen uit zijn opbouwende toespraken – de bijna honderd 'redevoeringen' die hij onder de naam S. Kierkegaard schreef en publiceerde – te weten komen wat Kierkegaard van iets vindt. Maar belangrijk vindt hij dat zelf niet, want aan napraters heeft hij eigenlijk nooit enige behoefte getoond. En bovendien – zo zegt hij via Johannes de silentio, de pseudonieme schrijver van *Vrees en beven* – 'wat de ene generatie ook van de andere leren mag, geen enkele generatie leert het eigenlijk humane van een voorafgaande'. Wat dat betreft, zo vervolgt hij, 'begint elke generatie primitief [van de grond af aan], heeft zij geen andere taak dan elke voorgaande generatie'.

'En ze komt ook niet verder, tenzij de voorgaande de opgave niet is nagekomen en zichzelf bedroog. Dit eigenlijk humane is de hartstocht.'⁴

Het *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift* (van de pseudonieme filosoof en humorist Johannes Climacus) wordt door Kierkegaard zelf afgesloten met een 'eerste en laatste verklaring', waarin hij meedeelt dat hij de geestelijk vader is van die grote verscheidenheid aan pseudoniemen. Hij noemt het daar zijn 'polyonimiteit' en hij verklaart haar vanuit de veelzijdigheid van het menselijke bestaan dat hij – veelal psychologisch – heeft willen onderzoeken en beschrijven.⁵ Zijn pseudoniemen staan voor 'dichterlijke existenties', die hij met hun uitgesproken bestaan en soms controversiële ideeën midden in het leven plaatst. In een brief aan zijn vriend Emil Boesen schrijft hij op 25 mei 1843:

'In mijn indolentie van de afgelopen maanden [na het voltooiën van *Of/Of*] had ik een fikse hoeveelheid water opgepompt. Nu heb ik aan het touw getrokken en de ideeën stromen in bakken over me uit: gezonde, gelukkige, blijde, leuke, gezegende kinderen die gemakkelijk geboren worden, en toch allemaal met het geboortemerk van mijn persoonlijkheid.'⁶

In die genoemde 'verklaring' doet Kierkegaard ook een verzoek. Hij vraagt zijn lezers om, als ze hem citeren, altijd de spreker zelf te vermelden, het betreffende pseudoniem. Een nogal voor de hand liggend